

Η ανταλλαγή πληθυσμών στην ιστοριογραφία και τη μνήμη στην Ελλάδα και την Τουρκία

Η ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και η Σύμβαση της Λωζάννης που την επέβαλε, στην πραγματικότητα υπήρξαν το αναπόφευκτο επακόλουθο ενός εμβληματικού γεγονότος για την εθνική ιστοριογραφία και τη συλλογική συνείδηση των δύο εθνών, ελληνικού και τουρκικού. Στην Ελλάδα το ιστορικό γεγονός ονομάστηκε «Μικρασιατική Καταστροφή» ή μετωνυμικά «1922», ενώ για την Τουρκία υπήρξε ο «Πόλεμος της Ανεξαρτησίας» και η επαναστατική θεμελίωση της Τουρκικής Δημοκρατίας. Ωστόσο, και από τις δύο πλευρές η υπογραφή της Σύμβασης για την ανταλλαγή πληθυσμών από τους εκπροσώπους της Ελλάδας και της Τουρκίας στη Λωζάννη της Ελβετίας στις 30 Ιανουαρίου 1923 αντιμετωπίστηκε ως η μοιραία κατάληξη μιας δεκαετούς πορείας σκληρών πολεμικών συγκρούσεων και εδαφικών διεκδικήσεων και, ταυτόχρονα, ως η απαρχή μιας νέας ειρηνικής περιόδου. Οι δύο χώρες συνομολόγησαν υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών στην de jure αναγνώριση μιας, λίγο ή πολύ, de facto πραγματικότητας, η οποία είχε διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κυρίως του Μικρασιατικού Πολέμου. Άλλωστε, ήδη πριν από την υπογραφή της Σύμβασης εκατοντάδες χιλιάδες ελληνορθόδοξοι και μουσουλμάνοι είχαν εγκαταλείψει τις πατρογονικές εστίες τους και κατέφυγαν ως πρόσφυγες στην άλλη πλευρά.¹

Σε διεθνή κλίμακα η Σύμβαση της Λωζάννης υπήρξε η πρώτη διακρατικά διευθετημένη και διεθνώς επικυρωμένη «εθνοκάθαρση».² Με τη σύμφωνη γνώμη των

* Ο Άγγελος Παληκίδης είναι αναπληρωτής καθηγητής Διδακτικής της Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

** Το άρθρο εκδόθηκε στον Τόμο του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, με τίτλο «100 χρόνια μετά: οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της νέας Ανατολικής Μακεδονίας» (Αθήνα, 2024).

¹ Για τους διωγμούς των ελληνορθόδοξων πληθυσμών πριν από τον πόλεμο, βλ. Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης: το παρελθόν ως ιστορία και ως πρακτική* (Αθήνα 2018), 38-50 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Για τους εκτοπισμούς των μουσουλμάνων της Βαλκανικής, βλ. Berna Pekesen, «Expulsion and Emigration of the Muslims from the Balkans», *European History Online*, 7 Μαρτίου 2012, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-on-the-road/forced-ethnic-migration/berna-pekesen-expulsion-and-emigration-of-the-muslims-from-the-balkans> (πρόσβαση: 27 Απριλίου 2023).

² Ο όρος «εθνοκάθαρση» καθιερώθηκε πολύ αργότερα, τη δεκαετία του 1990, για να περιγράψει τις μεθοδευμένες πρακτικές των αντιμαχόμενων δυνάμεων στα γιουγκοσλαβικά εδάφη, οι οποίες

κυβερνήσεων των άμεσα εμπλεκόμενων κρατών, Ελλάδας και Τουρκίας, και με τη συγκατάθεση της Κοινωνίας των Εθνών αποφασίστηκε ο υποχρεωτικός εκπατρισμός σχεδόν δύο εκατομμυρίων ανθρώπων. Η «λύση» αυτή επιβλήθηκε ερήμην των πληθυσμών και προβλήθηκε ως η μόνη ρεαλιστική, με το επιχείρημα ότι είναι απολύτως αδύνατη η συμβίωση στον ίδιο γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο διαφορετικών εθνοθρησκευτικών ομάδων μετά την εμπλοκή τους σε έναν αδυσώπητο πόλεμο. Έτσι, οι άνθρωποι αυτοί βρέθηκαν στις απέναντι πλευρές του Αιγαίου, στις «μητροπόλεις» της εθνικής τους συνείδησης, και βίωσαν για πολύ καιρό οι ίδιοι και τα παιδιά τους όχι μόνο ακραίες συνθήκες φτώχειας, αλλά και το στίγμα του «πρόσφυγα», ως μετωνυμία του παρείσακτου που απειλούσε να απορρυθμίσει την οικονομία, την κοινωνία και την πολιτισμική φυσιογνωμία των ντόπιων.³

Στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία και στη σχολική εκδοχή της η Σύμβαση της Λωζάννης και η ανταλλαγή πληθυσμών περιγράφεται ως η οδυνηρή αλλά αναπόφευκτη συνέπεια της ήττας στο Μικρασιατικό Μέτωπο.⁴ Το κύριο γεγονός δεν είναι ο βίαιος εκπατρισμός περίπου 1.300.000 ανθρώπων, αλλά η καταστροφή της Μεγάλης Ιδέας, της εθνικής ιδεολογίας που καθόριζε έως τότε με πολλαπλούς τρόπους την πορεία του ελληνικού κράτους και συνέδεσε την εθνική ολοκλήρωση με τον αλυτρωτισμό, την ενσωμάτωση δηλαδή στον εθνικό κορμό των περιοχών όπου κατοικούσαν ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί.⁵ Με άλλα λόγια, το «1922» ενεγράφη στη σύγχρονη ελληνική ιστορία ως εθνικό τραύμα και ο ξεριζωμός των πληθυσμών της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης ως παράπλευρη απώλεια, ως ένα φορτίο που η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να επωμιστεί ως συνέπεια της ήττας της. Ταυτόχρονα όμως, το 1922 σηματοδοτήθηκε και ως ιστορική τομή, ως η αρχή μιας νέας εποχής στην εθνική ιστορία. Η συγκέντρωση και η ανάπτυξη των δυνάμεων του ελληνισμού εντός των εθνικών συνόρων, η οριστική διευθέτηση του πολιτικού χάρτη στα Βαλκάνια, η εθνική και θρησκευτική ομογενοποίηση του πληθυσμού

αποσκοπούσαν στον βίαιο γεωγραφικό διαχωρισμό των πληθυσμών με κριτήρια την εθνική, εθνοτική ή θρησκευτική τους ταυτότητα. Βλ. Renée Hirschon, «History's Long Shadow: The Lausanne Treaty and Contemporary Greco-Turkish Relations», στο Othon Anastasakis, Kalypso Nikolaidis και Kerem Öktem (επιμ.), *In the Long Shadow of Europe: Greeks and Turks in the Era of Postnationalism*, (Leiden-Boston 2009), 75.

³ Για το προσφυγικό τραύμα της πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής εμβληματική είναι η μελέτη της κοινωνικής ψυχολόγου Λίμπυ Τάτα Αρσέλ, *Με το διαγμό στην ψυχή: το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές* (Αθήνα 2014). Η Αρσέλ υπήρξε η ίδια παιδί προσφύγων που γεννήθηκε στη Μυτιλήνη μετά τον εκτοπισμό.

⁴ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η Μικρασιατική Καταστροφή», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ (Αθήνα 1979), 200-247.

⁵ Βλ. σχετικά, Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας: ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία* (Αθήνα 2015).

προβλήθηκαν ως οι οιονεί θετικές όψεις μιας επώδυνης ήττας. Με βάση αυτή την οπτική, οι πρόσφυγες καλούντο να συμβιβαστούν με την ιδέα ότι δεν θα επέστρεφαν ποτέ στην πατρίδα, ότι είχαν οριστικά απωλέσει τις περιουσίες τους και ότι θα έπρεπε στο εξής να αφιερώσουν όλες τις δυνάμεις τους για να ριζώσουν στη νέα πατρίδα. Γι' αυτό και εντάχθηκαν σχεδόν άμεσα στον κορμό της εθνικής αφήγησης και προβλήθηκαν ως οι μάρτυρες της βαρβαρότητας του Άλλου. Ακόμη και στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας η «ελληνική καταστροφή» και η τραγωδία της μετανάστευσης, πήρε ήδη από το 1925 θέση στην χρονογραμμή της ιστορίας του έθνους.⁶ Από τότε, βέβαια, το ζήτημα θα ετίθετο συχνά στο επίκεντρο της πολιτικής και ακαδημαϊκής συζήτησης και αντιπαράθεσης. Ως επί το πλείστον, το δράμα των προσφύγων αξιοποιούνταν για να αποδοθούν πολιτικές και στρατιωτικές ευθύνες για την ήττα –κάτι που συνδεόταν άμεσα με τον συνεχιζόμενο (από το 1915) Εθνικό Διχασμό ανάμεσα σε βενιζελικούς και μοναρχικούς-αντιβενιζελικούς, έναν διχασμό στον οποίο οι πρόσφυγες ενεπλάκησαν από την αρχή, δεδομένου ότι απέκτησαν αμέσως πολιτικά δικαιώματα και υποστήριζαν μαζικά τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Η συναρίθμηση των ψήφων τους υπήρξε καθοριστική στο δημοψήφισμα για την κατάργηση της μοναρχίας το 1924 και στις εκλογές του 1926 και 1928, τις οποίες κέρδισε με ευρεία πλειοψηφία το Κόμμα των Φιλελευθέρων, όπως βέβαια και στην ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1932, όταν και απώλεσε ένα κρίσιμο για την έκβαση τμήμα τους, εξαιτίας της υπογραφής της Συμφωνίας της Άγκυρας το 1930.⁷

Τα τελευταία χρόνια και στο πλαίσιο της εκατονταετηρίδας από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή πληθυσμών, όπως ήταν εύλογο, αναπτύχθηκε μια έντονη δραστηριότητα σε επίπεδο επιστημονικών συνεδρίων και εκδόσεων, με αρκετές από αυτές να τοποθετούνται στο διάκενο μεταξύ της επιστημονικής και της δημόσιας ιστορίας.⁸ Ωστόσο, δεν φαίνεται, έως τη στιγμή τουλάχιστον που γράφονται αυτές οι γραμμές, να επιχειρούνται νέες εννοιολογήσεις,

⁶ Χαράλαμπος Θεοδωρίδης και Αναστάσιος Λαζάρου, *Ελληνική Ιστορία: από της άλωσης της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων μέχρι των ημερών μας. Διά την Γ' τάξιν του Έλληνικού σχολείου και τας αντίστοιχους τών άλλων σχολείων της Μ. Εκπαιδευσεως* (Αθήνα 1925).

⁷ Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος: ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας* (Αθήνα 2001), 40-76.

⁸ Ενδεικτικά μνημονεύω: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: η παράταση του διχασμού* (Αθήνα 2017)· Κώστας Σταματόπουλος, *Πώς φτάσαμε στην καταστροφή* (Αθήνα 2020)· Θάνος Βερέμης, *Μικρή ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής* (Αθήνα 2022)· Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μικρασιατική Καταστροφή* (Αθήνα 2018)· Άγγελος Συρίγος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις* (Αθήνα 2022)· Beldek Emine Yesim, *Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923: τραύμα και φαντασιακές κοινότητες σε Ελλάδα και Τουρκία* (Αθήνα 2022) – πρόκειται για μετάφραση από την αγγλόγλωσση έκδοση. Bromark Stian, *Επαναπατρισμοί: η Μικρασιατική Καταστροφή και η ανταλλαγή των πληθυσμών μέσα από τα μάτια ενός Νορβηγού* (Αθήνα 2021).

να τίθενται νέα ερωτήματα και να ανοίγονται νέα ερευνητικά πεδία. Αντίθετα, νέες προσεγγίσεις και οπτικές εισηγούνται οι εναλλακτικές μορφές ιστορικών και ανθρωπολογικών αφηγημάτων, όπως τα graphic novels των Allain Glykos και Soloúr [Αντώνη Νικολόπουλου].⁹

Για την Τουρκία, από την άλλη πλευρά, το «1922» σηματοδοτεί την ευτυχή κατάληξη του «Εθνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας» και την απαρχή της δημιουργίας της «Νέας Τουρκίας» –ενός κράτους με ομοιογενή πληθυσμό. Για το νέο κοσμικό κράτος του Κεμάλ αυτό σήμαινε ταυτόχρονα από-οθωμανοποίηση, έξοδο από τον «Μεσαίωνα» της πολυεθνικότητας και οριστική μετάβαση στη νεωτερικότητα του έθνους-κράτους. Στην Τουρκία, αντίθετα με την Ελλάδα, μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του 1990 η ανταλλαγή πληθυσμών και οι εκατοντάδες χιλιάδες μουσουλμάνοι πρόσφυγες της «Ρούμελης» δεν βρέθηκαν στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου ούτε προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των ιστορικών. Στο εθνικό αφήγημα κυριαρχούν η νικηφόρα εκστρατεία για την ανάκτηση του τουρκικού εδάφους από τους ξένους κατακτητές και οι διπλωματικοί θρίαμβοι της τουρκικής πολιτικής ηγεσίας στη Λωζάννη. Ενώ για τους Έλληνες ιστορικούς η ανταλλαγή πληθυσμών θεωρήθηκε, όπως παρατηρεί ο Onur Yildirim, «σημείο καμπής ως προς την παγίωση της εθνοτικής και εθνικής ομοιογένειας της χώρας», αντίθετα οι Τούρκοι ιστορικοί, στην προσπάθειά τους να υποβαθμίσουν κάθε ιστορική πτυχή που θα μπορούσε να αποκαλύψει την εθνολογική ανομοιογένεια του πληθυσμού του τουρκικού εθνικού κράτους, την υποβίβασαν «σχεδόν σε υποσημείωση».¹⁰

Η κοινότητα των Τούρκων ιστορικών, τελώντας υπό πλήρη κρατικό έλεγχο, εγκατέλειψε το ιδεολόγημα του παντουρκισμού και υπηρέτησε ένα νέο σχήμα, αυτό της πολιτισμικής συνέχειας του τουρκικού έθνους μέσα στα νέα γεωγραφικά του όρια. Εξάλλου, στην Τουρκία κυριάρχησε η πιο απόλυτη και ακραία μορφή εθνικισμού, ο φυσιοκρατικός αρχεγονισμός. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η εθνική ταυτότητα είναι «φυσικό» και όχι πολιτισμικό χαρακτηριστικό των ανθρώπων, η ιστορική προέλευση του οποίου χάνεται στα βάθη των αιώνων.¹¹ Ως εκ τούτου, κάθε έθνος έχει τον δικό του τόπο και τα δικά του φυσικά σύνορα, ενώ έχει αναλάβει και μια ιστορική αποστολή, για την πραγμάτωση της οποίας έχουν ηθικό χρέος να

⁹ Allain Glykos, *Μανώλης* (Αθήνα 2022). Soloúr, *Αϊβαλί* (Αθήνα 2022). Το *Αϊβαλί* έχει κάνει επτά εκδόσεις από το 2014 και έχει ήδη μεταφραστεί στα γαλλικά, αγγλικά, τουρκικά και ισπανικά.

¹⁰ Onur Yildirim, «The 1923 Population Exchange: Refugees and National Historiographies in Greece and Turkey», *East European Quarterly*, XL (2006), 46.

¹¹ Umut Özkirimli, *Θεωρίες του εθνικισμού: μια κριτική προσέγγιση* (Αθήνα 2013), 95-99.

αγωνίζονται τα μέλη του. Στο νέο εθνικό δόγμα το αρτισύστατο τουρκικό εθνικό κράτος ορίστηκε ως μια «μουσουλμανο-τουρκική οντότητα που παράγει α-χριστιανικές ή αντι-χριστιανικές ιστορίες»,¹² ενώ οι σύνοικοι χριστιανικοί πληθυσμοί της οθωμανικής περιόδου στιγματίστηκαν ως αχάριστοι και προδοτικοί, αφού συντάχθηκαν με τον προαιώνιο εχθρό. Όπως η ελληνική εθνική ιστοριογραφία, έτσι και η τουρκική εστίαζε στη βία και τη βαρβαρότητα του «Άλλου» και υποβάθμιζε ή δικαιολογούσε τα έκτροπα της «δικής της πλευράς».¹³ Βέβαια, ο ασφυκτικός κρατικός έλεγχος της ιστορικής έρευνας και η επιλεκτική διάσωση των αρχειακών πηγών έκανε ακόμη και τους μαρξιστές Τούρκους ιστορικούς απρόθυμους να ασχοληθούν με το ζήτημα της ανταλλαγής πληθυσμών.¹⁴

Σε κάθε περίπτωση πάντως, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία οι κυρίαρχες αφηγήσεις υπήρξαν ομοιότροπες. Σε αυτές διαστέλλονται οι περίοδοι των εθνικών διενέξεων, όπως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Μικρασιατικός Πόλεμος, ενώ συστέλλεται ο μακρός χρόνος της ειρηνικής συνύπαρξης και αποσιωπώνται οι γόνιμες αλληλεπιδράσεις και οι πρακτικές συμβίωσης και ανεκτικότητας που είχαν αναπτυχθεί στις προνεωτερικές και πρώιμες νεωτερικές πολυεθνοτικές κοινωνίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το κοινό αξίωμα που διέπει τις, κατά τα άλλα, ανταγωνιστικές αφηγήσεις είναι ότι μόνο η εθνική ομοιογένεια μπορεί να εγγυηθεί την πρόοδο και ειρήνη τόσο στο εσωτερικό των κοινωνιών όσο και στις σχέσεις των δύο κρατών. Πρόκειται για ένα αξίωμα, το οποίο έκτοτε θα επικαλεστούν οι αντίπαλοι σε ανάλογες συνθήκες σε ολόκληρο τον κόσμο: στη ναζιστική και στη διαιρεμένη μεταπολεμική Γερμανία, στη σταλινική Σοβιετική Ένωση, στην Παλαιστίνη από το 1948 και μετά, στα εδάφη της πρώην Γιουγκοσλαβίας, στο Κοσσυφοπέδιο, στη Νότια Αφρική κ.α.¹⁵ Πολύ φοβάμαι ότι κάτι ανάλογο θα εφαρμοστεί και μετά το τέλος του ρωσο-ουκρανικού πολέμου.

Στην Τουρκία η στάση των ιστορικών απέναντι στην ανταλλαγή πληθυσμών και στην ένταξη των προσφύγων στην τουρκική κοινωνία αλλάζει τη δεκαετία του 1990, όταν αρχίζει να διεξάγεται σημαντική έρευνα και να δημοσιεύονται ενδιαφέρουσες μελέτες, οι οποίες διαμορφώνουν δύο τάσεις. Η πρώτη τάση υιοθετεί

¹² Ayşe Ozil, «*Ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τη δημοκρατία: η περίοδος 1918-1922 στην τουρκική ιστοριογραφία*», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά* (Αθήνα 2011), 114 και 121.

¹³ Ο.π., 121. Επίσης, Yildirim, «The 1923 Population Exchange», 89.

¹⁴ Yildirim, «The 1923 Population Exchange», 86-88.

¹⁵ Bruce Clark, *Δυο φορές ξένος: οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία* (Αθήνα 2006), 11-17.

την κυρίαρχη εθνοκεντρική οπτική υποστηρίζοντας ότι το κράτος ωφελήθηκε από την ανταλλαγή πληθυσμών και ότι οι πρόσφυγες συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη και την πρόοδο της Τουρκίας. Η δεύτερη τάση, αντίθετα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως αναθεωρητική, γιατί φωτίζει τις αρνητικές συνέπειες που επέφερε η ανταλλαγή στην ανθρωπογεωγραφία, στον πολιτισμό, στην οικονομία και τον κοινωνικό ιστό προς όφελος μιας νέας μουσουλμано-τουρκικής ηγετικής ελίτ.¹⁶ Οι αναθεωρητές Τούρκοι ιστορικοί δεν διστάζουν να αποδομήσουν το κυρίαρχο αφήγημα, ακόμη και σε κρίσιμα σημεία της πολιτικοστρατιωτικής ιστορίας του τουρκικού εθνικού κινήματος. Αμφισβητούν, για παράδειγμα, τη θεωρία της «ιμπεριαλιστικής συνωμοσίας εναντίον του τουρκικού έθνους» και αποκαλύπτουν την ύπαρξη εναλλακτικών σχεδίων και επαφών με εκπροσώπους της Αντάντ, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύουν την επαμφοτερίζουσα στάση των παραστρατιωτικών οργανώσεων και των τοπικών αρχόντων στον Μικρασιατικό Πόλεμο, την απουσία εθνικής συνείδησης σε πολλούς μουσουλμάνους που εμπλέκονται στη διένεξη. Μάλιστα, δεν διστάζουν να αναφερθούν και στις πρώιμες πολιτικές εθνοκάθαρσης σε βάρος των χριστιανικών πληθυσμών, οι οποίες εφαρμόστηκαν στην οθωμανική επικράτεια ήδη από τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁷ Πρόσφατα και στο πλαίσιο της συγκυρίας της εκατονταετηρίδας από την ανταλλαγή, σημειώθηκε μια σημαντική ερευνητική και εκδοτική δραστηριότητα από Τούρκους ιστορικούς, όπως ο Fuat Dündar, ο Nedim İpek, ο Kemal Arı, ο Neziha Başgelen, ο Ahmet Efiloğlu, η Pınar Şenişik, ο Fahrettin Tepealti και η Gökçe Bayındır Goulars.¹⁸ Οι συγγραφείς εστιάζουν στα

¹⁶ Yıldırım, «The 1923 Population Exchange», 91-93.

¹⁷ Ozil, «Ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τη δημοκρατία», 102, 115 και 121.

¹⁸ Fuat Dündar, *Hicret: Din ü Devlet. Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)* [Μετανάστευση: θρησκεία και κράτος. Η οθωμανική μεταναστευτική πολιτική (1856-1908)] (İstanbul 2021)· Nedim İpek, [Η μετανάστευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία] (Ankara 2022)· Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun* [Η ανταλλαγή και η Σαμψούντα] (Ankara 2000)· Kemal Arı, *Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri* [Το τουρκικό ναυτιλιακό εμπόριο και τα πλοία της ανταλλαγής] (İzmir 2008)· Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç, 1923-1925* [Η μεγάλη ανταλλαγή: υποχρεωτική μετανάστευση στην Τουρκία, 1923-1925] (İstanbul, 2008)· Neziha Başgelen, *Anavatana Göç Edenler: Türkiye Cumhuriyeti'nde (1923-1938). Mübadil, Muhacir ve Mülteciler* [Εκείνοι που μετανάστευσαν στην πατρίδα: στην τουρκική δημοκρατία (1923-1938). Ανταλλαγή, μετανάστες και πρόσφυγες] (İstanbul 2008)· Ahmet Efiloğlu, *Osmanlı Rumalrı: Göç ve Tehcir, 1912-1918* [Ελληνορθόδοξοι Οθωμανοί: μετανάστευση και εκτοπισμός, 1912-1918] (İstanbul 2011)· Pınar Şenişik, «1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler» [1923 Τουρκο-ελληνική ανταλλαγή πληθυσμών: σύγχρονες κρατικές πρακτικές και μετασχηματισμός ταυτοτήτων στην περίοδο της Πρώιμης Δημοκρατίας], *Studies of the Ottoman Domain*, 6/10 (2016), 83-119· Fahrettin Tepealti, «Lozan Nüfus Mübadelesi Göçleri ve Türk Mübadillerin İskani» [Η ανταλλαγή πληθυσμών της Λωζάννης και η μετανάστευση και εγκατάσταση των Τούρκων ανταλλαξιμών], *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 39 (2019), 89-98· Ahmet Efiloğlu και Raif İvecan, «Rum Emval-i Metrukesinin İdaresi» [Η διαχείριση των εγκαταλειφθησών ελληνικών περιουσιών], *History Studies*, 2/3 (2010), 125-146· Gökçe Bayındır Goulars, «1923 Türk-

μεταναστευτικά ρεύματα προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στις συνθήκες εκτοπισμού, στις διαδικασίες αποκατάστασης των προσφύγων, στις οικονομικές παραμέτρους του μεταναστευτικού φαινομένου και στη συγκρότηση της προσφυγικής ταυτότητας και μνήμης, κυρίως μέσα σε πολιτισμικά πλαίσια.

Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης στην Ελλάδα και την Τουρκία

Η ένταξη των ανταλλαγέντων πληθυσμών στις μεταπολεμικές κοινωνίες της Ελλάδας και της Τουρκίας δεν ακολούθησε παράλληλες διαδρομές. Παράλληλες δεν υπήρξαν ούτε οι εκατέρωθεν προσπάθειες των ίδιων των προσφύγων να διατηρήσουν μέσα από συλλογικές προσπάθειες τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους.

Στην Ελλάδα οι οργανωμένες προσπάθειες για τη διατήρηση, μελέτη και προβολή της ιστορίας και του πολιτισμού των «χαμένων πατρίδων» άρχισαν πολύ νωρίς, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1920. Οι πρόσφυγες, παρά τις προφανείς μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, αποτελούσαν περισσότερο από το 1/5 του συνολικού πληθυσμού στην ελληνική επικράτεια, ενώ για πολλές δεκαετίες συνιστούσαν ένα διακριτό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας. Το αίσθημα της αδικίας που βίωναν από την κρατική πολιτική γύρω από την αποζημίωση των περιουσιών τους, η αρνητική στάση του ντόπιου πληθυσμού απέναντί τους, η πολιτική εκμετάλλευσή τους και, κυρίως, η αντι-προσφυγική ρητορεία των συντηρητικών κομμάτων και μεγάλου μέρους του Τύπου πολύ γρήγορα συσπείρωσαν τους πρόσφυγες σε μια πολιτισμική κοινότητα, η οποία διαμορφώθηκε πάνω σε δύο πυλώνες: την ελληνικότητα της καταγωγής τους και την ελληνικότητα του πολιτισμού της Μικράς Ασίας.¹⁹ Έτσι, η μελέτη της ιστορίας, της γεωγραφίας, της γλώσσας, της μουσικής, της λογοτεχνίας, των εικαστικών τεχνών και της λαογραφίας του μικρασιατικού ελληνισμού υπηρετούσε τη σύνθεση μιας νέας μακράς ιστορικής εθνικής αφήγησης με τεκμηριωτικό και αυτοεπιβεβαιωτικό χαρακτήρα: θα έπρεπε να αποδεικνύει αφενός τη μακραίωνη και αδιάλειπτη συνέχεια του μικρασιατικού ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, και αφετέρου τη «φυλετική καθαρότητα» και τη

Yunan Nüfus Mübadelsi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması] [Η τουρκο-ελληνική ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 και η επιβίωση των ταυτοτήτων και της κουλτούρας των ανταλλαγέντων σήμερα], *Alternatif Politika*, 4/2 (2012), 129-146. Σημαντική συμβολή στη διεθνή βιβλιογραφία ως προς την ανάδειξη των ανθρωπιστικών διαστάσεων του γεγονότος είναι το βιβλίο της τουρκικής καταγωγής καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, Asli İğsiz, με τίτλο *Humanism in Ruins: entangled Legacies of the Greek-Turkish Population Exchange* (Stanford 2018).

¹⁹ Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Λιάκος, *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, 195-201.

πολιτισμική ποιότητα των προσφύγων. Εξάλλου, στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου διεξαγόταν μια μεγάλη συζήτηση γύρω από την «ελληνικότητα», με σκοπό τη δημιουργία μιας πιο ευρύχωρης νεοελληνικής ταυτότητας, η οποία πλέον δεν θα οριζόταν πολιτικά από το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και πολιτιστικά από τον αρχαιολατρικό ρομαντισμό του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού.²⁰ Αντίθετα, η νεοελληνική ταυτότητα θα έπρεπε να ανοίγει τους ορίζοντές της σε ιστορικούς τόπους και χρόνους που μέχρι τότε ήταν μάλλον αποκλεισμένοι από το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα. Από τον δημόσιο διάλογο λοιπόν για την αναζήτηση της ελληνικότητας και τη νέα εθνική ιδεολογία για προφανείς λόγους δεν θα μπορούσαν να λείψουν οι πρόσφυγες.²¹

Η έκρηξη «μνήμης», ωστόσο, και ο μετασχηματισμός της προσφυγικής ταυτότητας σε πολιτισμική ουσιαστικά αρχίζει τη δεκαετία του 1960, όταν σημειώνεται μια εντυπωσιακή λογοτεχνική, μουσική και κινηματογραφική παραγωγή. Σε επίπεδο συστηματικής έρευνας, συλλογής και μελέτης προσφυγικών μαρτυριών στην Ελλάδα αναμφίβολα ξεχωρίζει το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Ιδρύθηκε τυπικά το 1948 αλλά αποτελεί μετεξέλιξη του Μουσικού Λαογραφικού Αρχείου, που είχε συσταθεί από τη Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιέ και τον σύζυγό της το 1930. Εκτός των άλλων, την περίοδο 1930-1975 το Κέντρο κατέγραψε πάνω από 5.000 μαρτυρίες προσφύγων πρώτης γενιάς, τις οποίες ταξινόμησε με γνώμονα τον τόπο καταγωγής τους σε ένα Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, ενώ οργάνωσε και ένα ανάλογο φωτογραφικό αρχείο. Καρπός αυτής της εντυπωσιακής προσπάθειας, όχι μόνο για τα ελληνικά αλλά και για τα διεθνή δεδομένα, υπήρξε η έκδοση πέντε τόμων από το 1980 έως το 2016. Στις μέρες μας και με αφορμή την εκατοστή επέτειο από την Μικρασιατική Καταστροφή έχουν πραγματοποιηθεί χιλιάδες εκδηλώσεις κυρίως από προσφυγικούς πολιτιστικούς συλλόγους, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν αμιγώς προσφυγικά μουσεία και οργανισμοί, όπως το Μουσείο της Φιλιάς Χαϊδεμένου στη Νέα Φιλαδέλφεια Αττικής, το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού στην Καλαμαριά, η μεγάλη έκθεση του Μουσείου Μπενάκη με τίτλο «Μικρά Ασία: Λάμψη - Καταστροφή - Ξεριζωμός - Δημιουργία» και το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία με την

²⁰ Βλ. σχετικά, Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του Τριάντα: νεωτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία* (Αθήνα 2012).

²¹ Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, 11-20· Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Η ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα* (Αθήνα 2006), 86-89.

περιοδεύουσα έκθεση «“Σήκω ψυχή μου”!... Εικόνες και μουσικές των προσφύγων του '22».

Αντίθετα, στην Τουρκία, όπου το ζήτημα των ανταλλαγέντων προσφύγων αποσιωπήθηκε στην εθνική ιστοριογραφία, για πολλά χρόνια οι πρόσφυγες της πρώτης και δεύτερης γενιάς απουσίαζαν από τη συλλογική μνήμη, ενώ το προσφυγικό τραύμα παρέμεινε εν υπνώσει. Η εικόνα αλλάζει θεαματικά στην Τουρκία την αυγή του νέου αιώνα, όταν διαμορφώνεται ένα ευνοϊκό κλίμα για την ανάδυση της προσφυγικής μνήμης. Η σταδιακή επαναπροσέγγιση της Ελλάδας και της Τουρκίας μετά την κρίσιμη για τις μεταξύ τους σχέσεις στρατιωτική εμπλοκή στα Ίμια το 1996, οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις της Τουρκίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, οι εκδηλώσεις αλληλεγγύης κατά τη διάρκεια των σεισμών του 1999 στις δύο χώρες, η θεαματική αύξηση της τουριστικής κίνησης με έμφαση στους τόπους καταγωγής των προσφύγων και η άμεση επικοινωνία με τους σύγχρονους κατοίκους, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν και αυτοί απόγονοι ανταλλαγέντων προσφύγων, η έκδοση απομνημονευμάτων και λογοτεχνικών έργων, καθώς και η προβολή ταινιών και τηλεοπτικών σειρών²² στην Τουρκία και την Ελλάδα συνθέτουν ένα περιβάλλον που ευνοεί ή, αν μη τι άλλο, δεν αποτρέπει μνημονικές εκδηλώσεις που αποδομούν τα εχθρικά στερεότυπα και προβάλλουν τις κοινές πολιτισμικές αξίες των δύο λαών.²³

Μέσα σε αυτό το κλίμα συστήνεται από απογόνους προσφύγων το Ίδρυμα Ανταλλαγέντων της Λωζάννης, το οποίο εγκαινιάζει το 2010 το Mübadele Müzesi

²² Υπολογίζεται ότι πάνω από 40 δραματικές τουρκικές σειρές έχουν προβληθεί από το 2004 μέχρι σήμερα στην ελληνική τηλεόραση. Σε επίπεδο κινηματογραφικών παραγωγών υπάρχει τα τελευταία χρόνια μια έντονη δραστηριοποίηση και εξωστρέφεια κυρίως στην Τουρκία. Για παράδειγμα, στο 56ο Φεστιβάλ Κινηματογράφου στη Θεσσαλονίκη υπήρξαν πέντε τουρκικές συμμετοχές. Λίγο νωρίτερα είχαν προβληθεί στην Ελλάδα και στην Τουρκία δύο ταινίες με έντονο πολιτικό χρώμα, καθώς οι ιστορίες τους εκτυλίσσονταν με φόντο τις απελάσεις του 1964-1965 και τα Σεπτεμβριανά του 1955: Η «Πολιτική κουζίνα» του Τάσου Μπουλμέτη (2003) και οι «Πληγές του φθινοπώρου» της Tomris Giritlioğlu (τουρκικός τίτλος «Güz Sancisi», 2009), μια πολύ τολμηρή ταινία, η οποία αποδίδει με ρεαλιστική ακρίβεια τις μεθοδευμένες επιχειρήσεις της τουρκικής κυβέρνησης εναντίον των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης. Για τη Μικρασιατική Καταστροφή στον ελληνικό κινηματογράφο έως το τέλος του 20ού αιώνα, βλ. Κωστούλα Καλούδη, *Η Μικρασιατική Καταστροφή στον ελληνικό κινηματογράφο* (Αθήνα 2001).

²³ Vally Lytra (επιμ.), *When Greeks and Turks Meet: Interdisciplinary Perspectives on the Relationship Since 1923* (Surrey-Burlington, 2014), 4· Yildirim, «The 1923 Population Exchange», 61· Kostas Tsitselikis, «The Convention of Lausanne (1923)», στο Lytra, *When Greeks and Turks Meet*, 219-220· Hercules Millas, «Η ανταλλαγή στην ελληνική και τουρκική λογοτεχνία: ομοιότητες και διαφορές», στο Κώστας Τσετσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών: πτυχές μια εθνικής σύγκρουσης* (Αθήνα 2006), 436-437.

[Μουσείο Ανταλλαγής Πληθυσμών] στην Τσατάλσα της Ανατολικής Θράκης.²⁴ Το 2015 το Ίδρυμα εκδίδει έναν δίγλωσσο τόμο με 82 μαρτυρίες Τούρκων και Ελλήνων προσφύγων πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς και πραγματοποιεί σε εννιά πόλεις στην Τουρκία και στην Ελλάδα μια περιοδεύουσα έκθεση με αφηγήσεις, φωτογραφίες, έγγραφα και προσωπικά αντικείμενα προσφύγων.²⁵ Ενδεικτική του πνεύματος συμφιλίωσης και επαναπροσέγγισης που διέπει το Ίδρυμα, υπήρξε η παρουσία του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου στα εγκαίνια του Μουσείου.

Ακολουθεί το άνοιγμα του Μουσείου Ανταλλαγέντων στο Αλατσάμ της Σαμψούντας το 2012, στην Τούζλα το 2013 και στη Σμύρνη το 2016, ενώ ετοιμάζεται να ανοίξει τις πύλες του και ένα νέο μουσείο στη Ραιδεστό. Επίσης, το Μουσείο Πόλης Ali Rıza Efendi Culture House στις Σαράντα Εκκλησιές, το οποίο ιδρύθηκε το 2017, έχει αφιερώσει ορισμένες από τις αίθουσές του στις χαμένες κοινότητες της περιοχής· μάλιστα, η έκθεση για την ελληνορθόδοξη κοινότητα δημιουργήθηκε με τη συνδρομή του Εθνολογικού Μουσείου Θράκης. Ενδεικτικό του κλίματος που επικρατεί στην Τουρκία σήμερα είναι το γεγονός ότι οι διαχειριστές του «ARKEOPOLIS», της μεγαλύτερης πολιτιστικής ιστοσελίδας της Αδριανούπολης, διαμαρτύρονται για την απουσία ενός ανάλογου μουσείου σε μια πόλη, όπως η δική τους, που έχει τόσο βαθιές προσφυγικές ρίζες.

Αυτή η όψιμη «έκρηξη» της προσφυγικής μνήμης²⁶ στην Τουρκία αποκαλύπτει ότι επί πολλές δεκαετίες η μνήμη διατηρούνταν και μεταβιβαζόταν από γενιά σε γενιά μέσα στις κλειστές πόρτες των προσφυγικών οικογενειών. Και αυτό γινόταν με τις ενδοοικογενειακές αφηγήσεις, τις καθημερινές πολιτισμικές πρακτικές, το τραγούδι, τη διατροφή, τις φωτογραφίες και τα οικογενειακά κειμήλια που φυλάσσονταν με θρησκευτική ευλάβεια. Φαίνεται δε ότι αυτή η σχεδόν μυστικιστική νοσταλγία των χαμένων πατρίδων συγκίνησε βαθιά στους απογόνους της τρίτης και τέταρτης προσφυγικής γενιάς.

Αντί επιλόγου

²⁴ Βλ. την ιστοσελίδα του Ιδρύματος <http://www.lozanmubadilleri.org.tr>, (πρόσβαση: 30 Απριλίου 2023).

²⁵ Sefer Güvenç και Haris Theodorelis-Rigas, *Hasretin İki Yakasından Mübadele Öyküleri*— [Προσφυγικές ιστορίες στις όχθες της νοσταλγίας] (İstanbul 2015).

²⁶ Δανείζομαι τον όρο «memory boom» από το άρθρο του Jay Winter, «The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom” in Contemporary Historical Studies», *Canadian Military History*, 10 (2001), 57-66.

Ολοκληρώνω αυτή τη συνοπτική επισκόπηση με ένα σκίτσο που δημοσιεύθηκε στις 4 Οκτωβρίου 1923 στο σατιρικό περιοδικό *Zümriidiänka* [το πουλί «Ζουμρουντού-άνκα» στην οθωμανική φιλολογία ταυτίζεται με τον μυθικό Φοίνικα], με τίτλο «Πολιτική, σα να λέμε εμπόριο» και με λεζάντα «Εισαγωγές - Εξαγωγές». Επειδή ο όρος «ανταλλαγή» παραπέμπει νοηματικά σε εμπορικές συμφωνίες και υλικά προϊόντα, η ανταλλαγή ανθρώπων γίνεται εδώ αντικείμενο καυστικής κριτικής. Στο σκίτσο απεικονίζονται Ρωμοί πρόσφυγες που αναχωρούν για την Ελλάδα από κάποιο λιμάνι της Ανατολής. Τους πρόσφυγες, κυρίως γυναίκες και παιδιά, υποδέχονται Έλληνες στρατιώτες για να τους οδηγήσουν στη νέα τους πατρίδα. Πίσω από τους αναχωρούντες διακρίνονται, εκτός από Τούρκους στρατιώτες, ορισμένες γυναικείες και ανδρικές φιγούρες να τους αποχαιρετούν συγκινημένοι –είναι προφανώς οι μουσουλμάνοι γείτονές τους. Το κούνημα των μαντηλιών και τα δάκρυα συμπληρώνουν την τραγική εικόνα του αποχωρισμού και αποτυπώνουν το δράμα του καταναγκαστικού διαχωρισμού των ανθρώπων.

Σκίτσο στο περιοδικό *Zümriidiänka* (4 Οκτωβρίου 1923) στο οποίο απεικονίζεται η αναχώρηση και ο αποχαιρετισμός των ανταλλαγέντων από τη Μικρά Ασία. Σημειώνονται με οθωμανική γραφή «Το εμπόριο στην πολιτική» (στην κορυφή), «Εισαγωγές» (κάτω αριστερά), «Εξαγωγές» (κάτω δεξιά).